УДК 81′282

А.Я. Хөсәинова

ТАТАР ДИАЛЕКТАЛЬ КОНСОНАНТИЗМЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ КЫСКАЧА ТАРИХЫ

В данной статье рассматривается история изучения звуковой системы диалектов татарского языка, а именно согласных фонем, проводится обзор трудов в хронологической последовательности с начала XIX столетия. Подчеркивается актуальность исследования фонетических особенностей диалектов татарского языка. Делается акцент на необходимости обобщения накопленных диалектных материалов и комплексного изучения фонем татарских диалектов в синхронном аспекте.

Ключевые слова: фонетика, диалекты татарского языка, консонантизм, татарская диалектология, согласные фонемы.

This article examines the history of the study of the sound system of the dialects of the Tatar language, more specifically consonant phonemes. The review of works in chronological order since the beginning of the XIX century is carried out. The relevance of the study of phonetic features of the dialects of the Tatar language is emphasized. The emphasis is placed on the need to generalize the accumulated dialect materials and a comprehensive study of the phonemes of Tatar dialects in the synchronous aspect and generalization.

Keywords: phonetics, dialects of the Tatar language, consonantism, Tatar dialectology, consonant phonemes.

Татар диалектларының фонетикасын өйрәнүнең шактый озын тарихы бар. Төрле авазлар составы, аерым сөйләшләрнең әйтелеш үзенчәлекләре турындагы кайбер мәгълүматларны XIX гасыр башында басылган материалларда табарга мөмкин.

Татар теленең аваз төзелеше һәм аның классификациясе турында беренче мәгълүматлар С. Хәлфин, И. Гиганов, И. Хәлфин, А. Троянский, М. Иванов, Г. Мәхмүтов, В. В. Радлов һ.б. хезмәтләрендә урын ала. Шуны да ассызыклап үтәргә кирәк: әлеге авторларның хезмәтләре укыту максатын күздә тотып язылган, шуңа бәйле рәвештә аларда татар теленең фонетик төзелешен комплекслы фәнни интерпретацияләү юк.

Бу чорда басылган татар теле дәреслекләре татар теленең көнчыгыш диалектына нигезләнеп язылган. И. Гигановның 1801 елда чыккан дәреслегендә Тобольск ареалы лексикасы гарәп графикасында гына түгел, рус телендә дә бирелгән, бу шул чордагы себер татарларының сөйләм теле өчен хас үзенчәлекләрне күрергә мөмкинлек бирә.

XIX гасырның икенче яртысында татар диалектларын өйрәнүгә багышланган махсус хезмәтләр языла, аларда фонетикага да зур игътибар бирелә (Н.П. Остроумов. «Первый опыт словаря народно-

татарского языка по выговору крещённых татар Казанской губернии», 1876; А.Г. Бессонов. «О говорах казанского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам», 1881). В. В. Радлов үзенең күп томлык «Опыт словаря тюркских наречий» хезмәтендә текстларның транскрипциясен бирә һәм ул татар сөйләшләренең аваз үзенчәлекләрен чагылдыра. А. Воскресенский «Русско-татарский словарь» (1894) дип исемләнгән хезмәтендә татар һәм рус телләрендә авазларның әйтелешендәге үзенчәлекләргә кыскача чагыштырма характеристика бирә.

Татар теленең аваз төзелешен өйрәнүгә К. Насыйри зур өлеш керткән. «Әнмүзәҗ» китабында автор авазлар классификациясенең кайбер принципларын күрсәтә. Галим авазларны сузыкларга һәм тартыкларга аера (тавыш хәрефләре һәм тавышсыз хәрефләр). Тартык авазларны классификацияләгәндә, К. Насыйри бердәм принципка таяна. Шуның нигезендә бер төркем тартыкларны – актив әйтелеш әгъзалары, икенчеләрен пассив әйтелеш әгъзалары катнашуга карап төркемли. Шуңа күрә аның классификациясе бүгенгедән нык аерыла. Шулай ук галим аерым авазларның комбинатор үзгәрешләрен күрсәтә, ассимиляция һәм диссимиляция кебек күренешләрне игътибарсыз калдырмый, татар телендәге сандхи күренешләренә дә туктала.

XX гасыр башында Г. Нугайбәкнең «Төрлек», Г. Ибраһимовның «Татар сарыфы», Җ. Вәлидинең «Татар теленең кагыйдәләре» китаплары дөнья күрә. Бу дәреслекләр татар теле дәреслекләре сыйфатында язылган һәм чыгарылган, шул сәбәпле алар тел гыйлеменең күп кенә тармакларын колачлый. Бу хезмәтләрдә фонетика бүлеге чагыштырмача аз тәкъдим ителгән.

XX гасыр башында татар теленең көнбатыш диалекты сөйләшләрен, касыйм татарлары сөйләшләрен һ.б. чагыштырма-тарихи аспектта өйрәнү үсеш ала (С.Е. Малов. «Из поездки к мишарям (о наречии мишарей Чистопольского уезда», 1903; Е.Д. Поливанов. «Фонетические особенности касимовского диалекта», 1923 һ.б.).

Татар теленең аваз составын өйрәнүнең алга таба үсешенә Г. Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» хезмәте зур йогынты ясый. Автор элек татар телендә эшләнмәгән проблемаларны тикшерә. Мәсәлән, сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция һәм орфоэпия мәсьәләләре кебек фонетик күренешләргә фәнни интерпритация бирелә. Г. Алпаров авазлар классификациясен тәкъдим итә. Әлеге классификациядә авазларның ясалу урыны һәм ысулы, сөйләм аппараты әгъзаларның эше исәпкә алына. Тавыш һәм шауның катнашуына карап, тартыклар яңгырау һәм саңгырауларга бүленә. Беренчеләре – борын, салмак, фрикатив, шартлау төрләренә, ә саңгыраулар – фрикатив һәм шартлагычларга бүленә. Шаулы һәм сонантларга бүленеш юк.

Татар теленең аваз төзелешен һәм башка кардәш телләр белән чагыштырма аспектта сингармонизм кебек фонетик закончалыкларны өйрәнүгә мисалларны В. А. Богородицкий хезмәтләрендә («Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками»,

1934) табарга мөмкин. 30 нчы еллардан башлап төрле төбәкләрдә яшәүче татарларның сөйләшләре махсус оештырылган экспедицияләр вакытында тикшерелә, диалекталь материаллар җыела, программалар буенча сораулар бирелә, һәм 1947 елда беренче тапкыр татар диалектологиясе буенча дәреслек басылып чыга (Җәләй Л. «Татар диалектологиясе», 1947). Анда автор татар теленең урта, көнбатыш һәм көнчыгыш диалектларының фонетик үзенчәлекләре турында мәгълүмат бирү белән генә чикләнми, аваз күренешләренең килеп чыгу сәбәпләрен һәм тарихын да аңлата.

60 нчы елларда татар диалектларын чагыштырма-тарихи яссылыкта өйрәнү яңа юнәлеш ала. Г.Ф. Саттаровның «Татар әдәби теленең һәм диалектларының аваз составын чагыштырып анализлау» дигән хезмәтендә, татар әдәби теленнән аермалы буларак, урта, көнбатыш һәм көнчыгыш диалектларның әйтелеш үзенчәлекләре ачыклана һәм татар телендәге өч диалектның төп фонетик билгеләре күрсәтелгән таблица китерелә. Татар теле диалектларының фонетик закончалыклары шулай ук Г.Ф. Саттаровның «Мәктәптә тел культурасы» китабында да бәян ителә. Ф.Ю. Йосыповның «Җирле сөйләш шартларында фонетика укыту» дигән хезмәтендә татар диалектларының аваз системасы вариантларына ареаль планда күзәтү ясала, авазларның тәңгәл килүләре һәм фонетик закончалыклар тасвирлана. 1984 елда нәшер ителгән татар диалектологиясе дәреслегендә сузык һәм тартыкларның яраклашуына күпсанлы мисаллар китерелә, кайбер аваз күренешләрен аңлату омтылышы ясала. Татар галимнәренең зур тырышлыгы нәтиҗәсе буларак дөнья күргән «Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья и комментарии к «Атласу...» китабында сузык һәм тартык авазлар вариантларының таралыш ареалы, дифтонглар куллану, авазларның яраклашуы күрсәтелгән карталар тәкъдим ителә. Татар сөйләшләренең фонетикасы теге яки бу диалектлар һәм сөйләшләр буенча язылган кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрендә тикшерелде, шулай ук әлеге тема буенча материаллар монографик тикшеренүләрдә чагылыш тапты [Татар халык сөйләшләре, 2008, б. 6].

Диалектологиядә татар теле диалектларын өйрәнүдә эксперименталь юнәлеш тә зур әһәмияткә ия. В.А. Богородицкий (1933), Г.Ш. Шәрәф (1927; 1928), У.Ш. Байчура (1959), Г.М. Сөнгатов (1991) һ.б. фәнни хезмәтләре шуны раслый.

Г. М. Сөнгатов (1991) татар тел белемендә беренче тапкыр себер татарларының тубыл-иртыш диалектына караган саз ягы сөйләше системасын эксперименталь рәвештә тикшерә. «Татар диалектларының фонетикасы» (2000) китабында татар теле диалектларының төп фонетик үзенчәлекләрен өйрәнә.

2008 елда басылган «Татар халык сөйләшләре: ике китап» дигән хезмәттә, башка лингвистик үзенчәлекләр белән беррәттән, татар теле диалектларының барлык сөйләшләре буенча фонетик үзенчәлекләр дә яктыртыла.

2005 елда Т.Р. Рыжикова бараба татарлары теле консонантизмын эксперименталь фонетика методлары белән системалы рәвештә тикшерде [Рыжиков, 2005, с. 4].

Шулай итеп, диалектология буенча язылган хезмәтләр, нигездә, аерым диалектларның һәм сөйләшләрнең лингвистик аспектларын өйрәнүгә багышланган. Диалектларны бербөтен система буларак өйрәнү, диалектларны лингвистик география объекты буларак тасвирлау, генетик һәм структур планда чагыштырма анализ; диасистема үсешенең эчке закончалыкларын билгеләү; тышкы факторларны ачыклау һәм аларны ареаль лингвистика күзлегеннән анализлау һ.б. мәсьләләр бүгенге татар диалектологиясе фәненең актуаль проблемаларын тәшкил итә.

Ареаль лингвистика методлары һәм алымнары диалектларны, катлаулы һәм каршылыклы система буларак, тарихи контекстта өйрәнергә мөмкинлек бирә. Телнең чагыштырмача тотрыклы ярусын – авазлар системасын ареаль аспектта өйрәнү тел һәм халык тарихына кагылышлы күп кенә мәсьәләләрне ачарга ярдәм итәр иде. Шул сәбәпле һәр татар сөйләшенең тел күренешләре үзенчәлекләрен аңлату өчен, тел системасын тәшкил итүче һәр структур элементны анализларга кирәк. Татар әдәби телендәге һәм татар диалектларындагы тартыклар системасы татар милли телен тасвирлаганда кулланыла торган элементларның берсе булып тора. Татар милли теленең консонантизмнар системасын чагыштырып өйрәнү авазларның гомуми һәм төрле билгеләрен ачыкларга мөмкинлек бирә.

Төрки телләрнең тартыклар системасы гомуми планда тулысынча өйрәнелгән. Шул ук вакытта аерым төрки телләрнең консонантизмы, диалекталь материаллар кулланып, тулы һәм җентекле анализлауны таләп итә. Татар диалектлары тартыклар системасының формалашу һәм үсеш проблемалары тулы күләмдә өйрәнелмәгән. Бүгенге көндә, башка төрки телләрдәге кебек үк, татар теленең барлык өч диалекты буенча да бай фактик материал тупланган. Шуңа бәйле рәвештә әлеге материалны комплекслы өйрәнү һәм гомумиләштерү зарурлыгы туа.

Бүгенге тел белемендә фонетик тикшеренүләр, традицион методлар белән беррәттән, эксперименталь мәгълүматлар кертүне таләп итә. Татар теле диалектларын хәзерге халәтендә, синхрон аспектта тасвирлау актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора. Татар диалектларының авазлар системасын анализлау һәм саклау – бик әһәмиятле юнәлеш, чөнки аларны өйрәнү һәр сөйләшнең үз телен яхшы белгән вәкилләре булганда гына мөмкин, ә андыйларның саны кими бара.

Әдәбият

Алпаров Г. Шәкли нигездә татар грамматикасы. Казан, 1925; 2 басма. Казан, 1926. 164 б.

Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка. Ч. I. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1959. 185 с.

Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб.: Императорская Академия наук, 1801. 188 с. + 75 с.

Насыйри К. Әнмүзәҗ. Казан, 1895; Казан, 1975. 213 б.

Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. 266 с.

Саттаров Г.Ф. Мәктәптә тел культурасы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1965. 151 б.

Саттаров Г.Ф. Сопоставительный анализ звукового состава татарского литературного языка и диалектов // Вопросы татарского языкознания. 1965. С. 120–146.

Сунгатов Г.М. Фонетическая система заболотного говора тоболо-иртышского диалекта сибирских татар (экспериментально-фонетическое исследование): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1991. 23 с.

Сөнгатов Г.М. Татар диалектларының фонетикасы. Казан, 2000. 44 б.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казан: Мәгариф, 2008. Беренче китап. 463 б.

Шараф Г. Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими. Казань, 1927. 40 с.

Шараф Г. Сонорная длительность татарских гласных // Вестник научного общества татароведения. Казань, 1928. № 8. С. 180–265.

Хөсәинова Алинә Ямил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре